

УДК 63(092)(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-3-4>

Олександр САЛТАН,

orcid.org/0000-0002-0643-7954

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук

Харківської державної академії фізичної культури

(Харків, Україна) *saltan.olexandr@gmail.com*

Наталія САЛТАН,

orcid.org/0000-0001-9772-8804

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук

Харківської державної академії фізичної культури

(Харків, Україна) *nataliiasaltan@gmail.com*

Олена ОРЛЕНКО,

orcid.org/0000-0003-4436-487X

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук

Харківської державної академії фізичної культури

(Харків, Україна) *olena_orlenko@ukr.net*

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. У ПУБЛІКАЦІЯХ СТЕПАНА СОСНОВОГО

Серед розмаїття досліджень присвячених проблемі Голодомору 1932–1933 рр., одне з пріоритетних місць посідає наукова концепція Степана Соснового, який першим серед науковців встановив причинно-наслідковий зв'язок цієї події, обрахувавши імовірну кількість жертв. Його науковий доробок був опублікований у газеті «Нова Україна» у 1942–1943 рр. у шести статтях. В першій статті Сосновий вказує, що радянська влада створювала умови для вимушеного вступу селян до колгоспів. З метою підкорення селян радянська влада вдалася до знищення найбільш ініціативної частини селянства – куркулів. Елементом масового супротиву можна вважати знищення свійської худоби, яке набуло дуже широких масштабів. Друга та третя статті присвячені безпосередньо подіям самого голодомору. Вчений підкреслював його штучний характер та визначив причинно-наслідковий зв'язок між колективізацією та голодомором. На його думку, неврожай 1932 р. не носив катастрофічного характеру, тому його не слід вважати причиною голоду. Істиною причиною було прагнення Сталіна здолати опір селян та змусити їх працювати в колгоспах. Злочинним науковець вважає факт приховування голоду від світової громадськості. Наголошуючи, що встановити справжню цифру загиблих неможливо, на основі переписів людності 1926 та 1939 років, Сосновий припускає, що втрати населення становлять майже 7,5 млн осіб. До них належать як ті, що безпосередньо вмерли від голоду, так і ті, хто не народився. В подальших дослідженнях, вчений уточнить та деталізує ці цифри.

В четвертій публікації автор торкається утисків селянства з боку держави, які проявлялися в створенні перепон для тримання крупної рогатої худоби в індивідуальних господарях шляхом заборони користуватися загальними випасами, а також в штучному внутрішньому переселенні мешканців сіл. Це робилося з метою, щоб селяни не ставали конкурентами держави у продажу сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку.

В п'ятій статті вчений розкритикував державну політику по співпраці колгоспів з Машино-тракторними станціями. Не маючи власних технічних засобів, колгоспи були вимушені орендувати їх у МТС за великі гроші. Остання шоста стаття була присвячена розкриттю фінансового змісту колективізації. Сосновий зазначає, що влада цілеспрямовано проводила політику колективізації для отримання надходжень для розбудови промислового сектору економіки.

Ключові слова: Степан Сосновий, газета «Нова Україна», колективізація, Голодомор, демографічні втрати.

Olexandr SALTAN,*orcid.org/0000-0002-0643-7954**Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
(Kharkiv, Ukraine) saltan.olexandr@gmail.com***Nataliia SALTAN,***orcid.org/0000-0001-9772-8804**Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
(Kharkiv, Ukraine) nataliiasaltan@gmail.com***Olena ORLENKO,***orcid.org/0000-0003-4436-487X**Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
(Kharkiv, Ukraine) olena_orlenko@ukr.net*

COVERAGE OF THE EVENTS OF COLLECTIVISATION AND THE HOLODOMOR 1932–1933 IN THE PUBLICATION OF STEPAN SOSNOVIY

Among the variety of studies devoted to the problem of the Holodomor of 1932–1933, one of the priority places is occupied by the scientific concept of Stepan Sosnoviy, who was the first among the scientists to establish the cause-and-effect relationship of this event by calculating the probable number of victims. His scientific legacy was published in the newspaper “New Ukraine” in 1942–1943 in six articles. In the first article, Sosnoviy points out that the Soviet authorities created conditions for the forced entry of peasants into collective farms. In order to subjugate the peasants, the Soviet government resorted to the destruction of the most proactive part of the peasantry – the kulaks. An element of mass resistance can be considered the destruction of livestock, which has acquired a very wide scale. The second and third articles are devoted directly to the events of the Holodomor itself. The scientist emphasized its artificial nature and determined the cause-and-effect relationship between collectivization and the Holodomor. In his opinion, the harvest failure of 1932 was not catastrophic, so it should not be considered the cause of the famine. The real reason was Stalin’s desire to overcome the resistance of the peasants and force them to work on collective farms. The scientist considers the fact of concealing the famine from the world community to be criminal. Noting that it is impossible to establish the true death toll based on the 1926 and 1939, Sosnoviy suggests that population losses amount to almost 7.5 million people. These include both those who directly died from hunger and those who were not born. In further research, the scientist will clarify and detail these figures.

In the fourth publication, the author touches on the oppression of the peasantry by the state, which manifested itself in the creation of barriers to keeping cattle in individual households by prohibiting the use of common meadows, as well as in the artificial internal relocation of village residents. This was done in order to prevent peasants from becoming competitors to the state in the sale of agricultural products on the domestic market.

In the fifth article, the scientist criticized the state policy on cooperation between collective farms and machine and tractor stations. Without their own technical means, collective farms were forced to rent them from MTS for a lot of money. The last sixth article was devoted to revealing the financial content of collectivization. Sosnoviy notes that the authorities deliberately pursued a policy of collectivization to generate income for the development of the industrial sector of the economy.

Key words: *Stepan Sosnoviy, newspaper “New Ukraine”, collectivization, the Holodomor, demographic losses.*

Постановка проблеми. Тема Голодомору 1932–1933 років в Україні залишається актуальною сьогодні, бо є одним з елементів національної пам’яті українців. Як подія, що була спричинена супротивом українського селянства радянському тоталітарному режимові. Зважаючи на це, важливим елементом історичного дискурсу буде встановлення всієї правди про голодомор та історію його дослідження, що стала можливою лише після проголошення незалеж-

ності України. Степан Сосновий став першим науковцем, який спробував ще в 40-х рр. ХХ ст. окреслити імовірні параметри демографічних втрат населення України. Наукова концепція розроблена Сосновим, де-факто є ранньою апологетикою неупередженого дослідження вищезазначених подій. На її основі більш ґрунтовне вивчення цих історичних явищ будуть здійснювати наступні покоління вітчизняних та зарубіжних вчених.

Аналіз досліджень. Науково-історична позиція С. Соснового, щодо причин, а головне, статистичні дані при обрахуванні жертв Голодомору були предметом досліджень низки вітчизняних науковців: В. Сергійчука (Матеріали міжнародної, 2017: 15–25), С. Кульчицького (Кульчицький 1999: 335), В. Марочко (2004: 145–146), О. Салтана (Салтан, 2018).

Зважаючи на той факт, що саме Степан Сосновий зробив перше наукове обґрунтування полії Голодомору 1932–1933 рр., українські та зарубіжні історики віднесли його до числа раних апологетів цієї історичної події. Між тим риси біографії та загальна наукова концепція С. Соснового залишалась поза увагою дослідників.

Мета статті. Шляхом дослідження авторських статей С. Соснового, опублікованих у газеті «Нова Україна» протягом 1942–1943 рр., проаналізувати та структурувати точку зору вченого щодо вивчення ним проблем колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Перша стаття Соснового під назвою «Знищення худоби та засобів виробництва – основи селянської незалежності», вийшла 13 вересня 1942 року. У передмові до статті повідомлялось, що її автор, використавши низку офіційних і секретних даних, розпочинає серію публікацій під рубрикою «Що дали большевики українському селянству». Тематична рубрика статей була співзвучною з назвою монографії Соснового, яка, ймовірно, була написана ним ще до війни. Самі ж статті агронома-економіста С. М. Соснового були її частинами. Варто зауважити, що станом на сьогодні, ми не виявили жодних слідів рукопису Соснового. Вочевидь, Степан Миколайович знищив його, адже наявність такої інформації становила пряму загрозу життю автора і могла створити проблеми членам його родини.

Повертаючись до змісту першої статті слід зазначити, що її автор, першим серед дослідників, приділив увагу початковій стадії колективізації, спрямованої на ліквідацію індивідуального селянського тваринного господарства. Саме худоба, на думку автора, була «основою селянської незалежності» (Сосновий, 1942а: 2). В цьому контексті Сосновий пояснив читачам сутність партійної політики, яка підштовхуючи селян до вступу в колгоспи, змушувала їх «добровільно» здавати державі усю свою худобу, яка, як відомо, була знаряддям праці, джерелом харчів та органічних добрив. Усі ж небажаючі вступати в колгосп змушені були знищувати власну худобу через надмірні податки на її утримання, а також через

низькі закупівельні ціни на молоко, м'ясо та інші товари. В таких діях автор статті вбачав селянську форму протесту проти «...ненависної для нього (селянства – Авт.) колективної форми господарювання» (Сосновий, 1942а: 2).

Описуючи процес ліквідації куркульства як класу, апогей якого припав на 1929–1930 рр. Харківський агроном-економіст зазначив що ці кроки влади сприяли ліквідації як заможного, так і середняцького прошарку селянства. Коротко характеризуючи ці події Сосновий чітко показав сутність так званої радянської класової боротьби, коли: «Большевики нацькували несвідому частину селянства на найбільш ініціативних культурних, кращих трудівників села, на так званих "куркулів і підкуркульників"» (Сосновий, 1942а: 2).

Розкуркулених висилали в північні райони СРСР, серед лютої зими виганяючи з власних хат: «а не вислані жили під скиртами, в ярах, ховаючи дітей від стужі в скринях, бо ніхто під загрозою самому бути розкуркуленим не наважувався пустити їх до хати», – наголошував Сосновий (Сосновий, 1942а: 2).

Як відомо, політика розкуркулення була дієвим механізмом який впливав на свідомість і підсвідомість селян, що мусили долучатись до колгоспного будівництва. Як зазначав професор С. Кульчицький: «Селяни могли б змиритися з колгоспами тільки під реальною загрозою розкуркулення. Тому їх слід було залякати прикладом розкуркуленого сусіда» (Кульчицький, 1999: 148).

На думку Соснового, радянська влада вживала таких заходів з метою підкорення селян, змушуючи їх «...працювати не для себе, а для здійснення "світової революції"» (Сосновий, 1942а: 2). Після диференціації знищеної худоби, в поєднанні з "добровільно конфіскованою" на користь колгоспів та радгоспів впродовж 1928–1933 рр. дослідник подає загальні цифри втрат, які становили: 11/12 усіх овець, 7/8 усіх свиней та коней, 2/3 рогатої худоби» (Сосновий, 1942а: 2).

Така думка підтримується сучасними науковими дослідженнями. Загалом, «Здійснення колективізації призвело до скорочення поголів'я худоби в 7 – 8 разів та недосіву 2,5 млн га, спричинило Голодомор 1932–1933 рр.», – зауважує професор В. Марочко (Марочко, 2007: 448).

Допоміжним кроком, на думку Соснового, були заходи радянської влади спрямовані на отримання за безцінь селянського реманенту, житлових будівель та споруд господарського призначення. Якщо у 1928 році загальна вартість селянських сільгоспбудівель становила 510 млн крб, то з ліквідацією одноосібних господарств, на 25% з них

вартість була штучно занижена. Близько 50% будівель (на суму 230 млн крб) більшовики знищили, або забрали в колгоспи. При цьому фінансовий еквівалент знищеного, становить щонайменше 380 млн крб (Сосновий, 1942а: 2).

На цій стадії колективізації мета була реалізована. Вона полягала в створенні умов до вимушеного вступу селян до колгоспів.

Друга і третя статті статі Степана Соснового були присвячені подіям Голодомору. Одна з них під назвою «Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах» складалася з двох частин надрукованих 20 та 27 вересня 1942 р. у щоденному номері «Нової України» (Сосновий, 1942b: 3; Сосновий, 1942c: 3).

З невеликими змінами її дублюючи і більш науково структуровану копію під назвою «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках», але без зазначення тематичної рубрики, було надруковано у щотижневому номері «Нової України» 8 листопада 1942 року (Сосновий, 1942d: 3). Ці публікації майже аутентичні. Різниця більш пізньої публікації полягає в тому, що автор наводячи статистичні дані, робить посилання на офіційні радянські довідники та бюлетені, пояснюючи при цьому спосіб обрахунку жертв Голодомору. Окрім того, у другій частині статті присвяченої голоду від 27 вересня 1942 р., Степан Миколайович не включив арифметичного обґрунтування кількості жертв за 1932 і 1933 рр., анонсувавши лише остаточні цифри.

Серед інших антирадянських публікацій у газеті «Нова Україна», темі Голодомору 1932–1933 рр., Сосновий приділив особливу увагу, детально розкривши сутність злочинної політики більшовиків. Саме Сосновий першим з дослідників визначив причинно-наслідковий зв'язок між колективізацією і Голодомором, ввівши в науковий обіг надзвичайно важливі демографічні показники, які стосувались обрахунку імовірних жертв сталінського «плебісциту смертю». До речі, останнє словосполучення було вперше вжите 8 листопада 1942 р. головним редактором «Нової України» – Всеволодом Царинником (Царинник, 1942: 1).

Сосновий у своїх статтях висвітлював події 1928–1941 рр. описуючи жадливе «радянське середньовіччя», яке ніби вклинилось між напівліберальним радянським НЕПом і євроінтеграційним німецьким «новим порядком». Іншими словами, тематика статей Соснового ідеально вписувалася в антагоністичний алгоритм «гнобителі – визволителі», який був простою і ефективною формулою антирадянської пропаганди часів радянсько-німецької війни. Окрім того, 1 листопада 1942 року в Харкові пройшла довгоочікувана

виставка «Україна у ярмі большевизму», тому щотижневий номер «Нової України» став своєрідним звітом перед громадськістю про непересічну подію яка відбулася під патронатом німецької окупаційної влади.

Торкаючись змісту статей про Голодомор, слід зазначити, що її автор, ніби відчуваючи контраргументацію радянської сторони про природний неврожай, акцентує на тому, що кліматичні умови 1921-го і 1932 р. були подібні. В 1932 р. в окремих районах УСРР, мала кількість опадів та посуха мали місце, але вони не носили катастрофічного характеру. Розмір посівних площ та отриманий у 1932 році врожай, попри нижчі показники, також не слід вважати причиною голоду.

При цьому головним мотиваційним чинником голоду 1932–1933 рр. Сосновий вбачав у прагненні більшовиків змусити селян працювати в колгоспах. У такий спосіб Степан Миколайович ніби натякає на тезу про так звану «колективізацію голодом», наголошуючи на його штучному характері.

Персоніфікуючи його ініціаторів, Сосновий, окрім Сталіна, називає «советську владу» та «большевицьку партію» – тобто усі керівні ланки СРСР та УСРР причетних до цих подій.

Змальовуючи картину голоду, називаючи його безпрецедентним випадком у світовій історії, Сосновий напише: «Жадливі часи! Незабутні картини. Українська земля переповнилася стогоном голодних, криком дітей, плачем матерів, на очах у яких помирили їх знесилені діти, муками конуючих. Люди божеволіли і в божеволлі їли один одного. Смерть посяяна диктатором Сталіном, носилася над Україною».

В усіх селах, на дорогах, на полях України, всюди з обличчям змученим голодом, лежали загиблі від голоду. Земля вкрилася трупами. Не встигали ховати померлих, і вони ставали здобиччю здичавілих собак» (Сосновий, 1942d: 3; Сосновий, 1942e: 3).

Вкотре нагадавши читачеві про штучність голоду, Сосновий вказує на його першопричину. На його думку, такі дії Сталіна, якого харківський агроном охрестив «кровожерливим псом», Степан Миколайович висуває тезу, що побудова соціалізму УСРР здійснювалася шляхом помсти українським селянам за те, що вони не хотіли працювати у колгоспах – тобто опирались політиці колективізації. Роблячи додатковий висновок, науковець наголошує, що «більшовики вжили всіх заходів, щоб цей у гігантських розмірах запроваджений терористичний акт проти селянства був якнайефективніший» (Сосновий, 1942d: 3; Сосновий, 1942e: 3).

На нашу думку, саме така позиція Соснового вказує на підсвідоме уособлення Голодомору як акт планомірного соціоциду – тероризованого голодом українського селянства. Принаймні на це вказують стратифікаційні характеристики, які присутні майже в усіх його статтях.

Більшовицьким злочином Сосновий визнає і факт приховування від світової громадськості факту голоду в Україні, а також свідомої відмови допомогти голодуючим, хоч у той час «елеватори були повні хліба» (Сосновий, 1942d: 3; Сосновий, 1942e: 3).

Найбільшим сегментом вищезазначеної статті С. Соснового є її четверта частина під назвою «Розміри нищення населення в 1932 та 1933 рр.». В цьому контексті Степан Сосновий виступив у ролі новатора. Адже до нього ніхто з науковців не конкретизував загальну кількість загиблих. Автор наголошує, що встановити справжню цифру загиблих від голоду неможливо. Втім Сосновий все ж вдався до демографічного аналізу так званого природного і неприродного руху людності в Україні в цей період. Як висхідний показник впродовж 1924–1927 рр. харківський економіст (на підставі даних взятих зі «Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України» за 1939 рік) приводить цифру 2,36% природного росту населення на 100 осіб. Апелюючи до загальної кількості населення, яке станом на 17 грудня 1926 року (часу перепису населення УСРР) становило 29 042 900 чол., Сосновий подає ймовірну динаміку його збільшення. На його думку (якщо взяти до уваги відповідне щорічне відсоткове зростання) населення України станом на 1 січня 1932 року мало б становити 32 680 700 душ, на 1 січня 1933 року – 33 406 100 душ, а на 1 січня 1934 року – 34 258 000 душ. Однак, згідно з результатами останнього передвоєнного перепису (без урахування приєднаних у вересні 1939 західноукраїнських земель – Авт.) станом на 17 січня 1939 року кількість населення на Україні становила лише 30 960 200 душ. Це дало Сосновому підстави стверджувати, що «нестача населення на Україні в наслідок голоду 1932–1933 років становить 7 465 000 людей». Адже «...коли б на Україні в 1932–33 рр. не був організований голод, то в 1939 році ми мали б не 30 960 000, як виявилось внаслідок перепису людности, а 38 426 000 душ населення, тобто майже на 7,5 млн більше», – наголошує вчений (Сосновий, 1942d: 3).

При цьому автор статті зауважує, що ця цифра містить в собі не тільки померлих від голоду, а й тих хто не народився вже після трагічних подій

1932–1933 рр. Оперуючи даними «Довідника з основних статистично-економічних відомостей» за 1933 рік, Сосновий вказує, що «на 1 січня 1932 року на Україні було 32 680 700 душ» (Сосновий, 1942d: 3).

Проте, ці цифри різняться у порівнянні з даними зазначеними у довіднику «Народне господарство УРСР» за 1935 рік, де вказана цифра 31 90 1500 душ. Наявну офіційну радянську статистичну диспропорцію в 1 504 600 чол. науковець вираховував наступним чином. На його думку «1 504 600 душ (різниця між даними на 1.1 1932 р. та 1.1 1933 р. 779 200 та нормальний приріст населення за 1932 рік – 725 400, всього 1 504 600 людей), і в першій половині 1933 року – 3 317 000. Ця остання цифра здобута таким шляхом: до кількості населення, що за другим джерелом була на 1.1 1933 року 30 960 200 ми додаємо 3/4 нормального приросту населення в 1933 році: 584 500. Виходить, що на 1.1 1934 року повинно було стати 32 486 000 (Сосновий, 1942d: 3).

Водночас насправді населення на кінець 1933 року і початок 1934 було, як ми бачили 29 169 000. Різниця 3 248 000 – 29 169 500 = 3 317 000 і є кількість померлих з голоду в 1933 р.», – зазначає Сосновий (Сосновий, 1942d: 3).

Варто звернути увагу на неточність у розрахунках Сосновим кількості померлих у 1933 році. Якщо від 3 248 000 відняти 29 169 500, як зазначено у статті, то 3 317 000 осіб ніяк не виходить. Але це не означає, що Сосновий порахував кількість жертв 1933 р. неправильно. Вочевидь у ході верстки статті, працівники типографії неправильно розставили крапки у цифрах зменшувального, помилково виправивши «0» на цифру «5». Тому при перевірці цієї арифметичної дії цифри не сходяться. Насправді Сосновий мав на увазі інше. Від 32 480 000 прогнозованої на 1934 р. кількості населення, треба відняти фактичну цифру – 29 169 000 мешканців УСРР на початку 1934 р. В такому разі ми отримуємо різницю – 3 317 000 осіб, яка і є кількістю померлих від Голодомору впродовж шести місяців 1933 року. Математично правильно це мало б виглядати так: 32 480 000 – 29 169 000 = 3 317 000 тис. осіб. Між тим починаючи з препринту статті Соснового в газеті «Ніжинські вісті» від 5 грудня 1942 р. та в берлінському часописі «Голос» від 20 грудня 1942 р., цю механічну помилку було виправлено (Сосновий, 1942g: 2; Сосновий, 1942h: 3).

Водночас друкована машинописна копія статті Соснового про голод, зроблена у 1950 р. співробітниками УМДБ як речовий доказ вини колишнього колаборанта, також містить вищевказані

неточності. Це є свідченням того, що ніхто з радянських «силовикив» належним чином не аналізував статистичні дані Голодомору вираховані Степаном Сосновим.

Наприкінці свого обрахування С. Сосновий розкладає загальну цифру стверджуючи, що «з загальної кількості зумовленої голодом нестачі населення в 7,5 млн людей 4,8 млн загинуло з голоду (1,5 млн у 1932 році і 3,3 млн в 1933 році)» (Сосновий, 1942d: 3). Недостача у 2,7 млн – це зменшення в наслідок зниження приросту населення після голоду.

При цьому відносна похибка загальних демографічних втрат українського селянства від голоду, на думку Соснового коливається від 4,5 до 5 млн осіб (Сосновий, 1942d: 3).

Виводячи загальні відсоткові показники (18,8% від загальної кількості населення УСРР), Сосновий підкреслює, що загибель 1/4 частини людності у такий короткий проміжок часу історія ще не знала (Сосновий, 1942d: 3).

Такий розрахунок слід вважати відносним, адже автор статті загальну кількість померлих розділив на часово-просторові показники з врахуванням найлютішої фази тривалості голоду в першому півріччі 1933 року.

Зауважимо, що за певним збігом обставин тема Голодомору, в окупованому Харкові стає доволі популярною. І хоча вона так і не потрапила до шкільної програми, поступово співробітники та дописувачі «Нової України» поступово починають експлуатувати її. Вже на початку 1942 р. автори статей згадували про нього побіжно і без зайвої деталізації. Адже головне, на що мав звернути увагу читач – це кількість жертв страшного голоду, який став цілеспрямованою акцією кремлівського керівництва. Загалом відомості про жертви голоду (саме так були названі жажіття 1932–1933 р.), що друкуватися на сторінках «Нашої України», суттєво відрізнялися одні від одних. Так 22 січня 1942 року у статті «З чого більшовики почали, тим і закінчили», А. Карпо вказує на близько 5 млн загиблих (Карпо, 1942: 3). Через вісім днів у статті «Зруйновані села», І. Чепіга (без уточнення цифр) підкреслює, що «майже третина населення померла з голоду в 1933 році» (Чепіга, 1942: 4). Дописувач М. Сухоребрий 3 березня 1942 р. назвав події 1933 р. голгофою українського народу, наголосивши, що «під час колективізації та голоду, штучно створеного більшовиками, загинуло 10 мільйонів чоловік» (Сухоребрий, 1942: 3). Примітно, що через три дні після статті С. Сухореброго, досить авторитетний журналіст Анатолій Гак/Іван Антипенко у статті «Наш простір» звертає увагу на те, що «...

українська нація не лише втратила дванадцятирічний приріст населення, що становить близько 7,5 мільйонів, але ще втратила абсолютно близько 3 125 000 людей» (Гак, 1942: 3). Теза про штучний характер Голодомору, вперше з'явилась на шпальтах «Нової України» 20 березня 1942 р., у есе О. Соботковського «Мої думки» (Соботковський, 1942: 4). Шістнадцятого квітня 1942 р. у статті «Ліквідація колхозів і новий земельний лад на селі», В. Москаленко зазначав, що «понад 8 мільйонів померлих з голоду, ще більше дітей залишених сиротами, – такий тернистий був так званий «шлях до соціалізму»» (Москаленко, 1942: 2). Навіть після виходу в світ статей Соснового, цифрові показники будуть залишатися плаваючими, а хронологічні рамки та перелік подій дещо розширяться. Зокрема дописувач С. С., в номері за 26 березня 1943 р. у статті «Харків – українське місто» напише: «Голод 1932–1933 рр., надзвичайна смертність серед сільського населення, арешти, заслання в наслідок «розкуркулювання» призвели до того що Україна втратила за період 1926–1939 кілька мільйонів сільського населення» (С. С., 1943: 4).

Як бачимо, у питанні спроб оцінки демографічних втрат від Голодомору Степан Сосновий був не першим. Але саме його статті стали дослідницьким дебютом, у якому було розкрито причинно-наслідковий зв'язок, обґрунтовані страшні статистичні дані імовірних жертв та доведено штучний характер Голодомору 1932–1933 рр. Стаття Соснового про Голодомор, (подекуди зі зміненою назвою – Авт.) була передрукована деякими окупаційними виданнями впродовж 1942–1944 рр. (Сосновий, 1942g: 2; Сосновий, 1942h: 3; Сосновий, 1943b: 3). Статистичні дані та окремі тези про голод 1932–1933 рр., введені у науковий обіг Сосновим, були використані у численних публікаціях, автори яких намагалися правдиво описувати весь трагізм тих подій.

Між тим, до середини ХХ ст. історично-демографічне дослідження Степана Соснового було маловідоме широкому європейському загалу. І лише 2 і 5 лютого 1950 р. його передрукувала газета «Українські вісті», що виходила у німецькому місті Новий Ульм (Сосновий, 1950a: 3; Сосновий, 1950b: 3). В ті роки там був найбільший осередок українців, які мали статус переміщених осіб, серед яких було чимало харків'ян. Того ж року «Правда про голод 1932–1933 рр. на Україні», вийшла окремою брошурою, що є свідченням визнання політемігрантами позиції українського вченого, який вже був арештований органами УМДБ (Сосновий, 1950c: 19). У 1953 році в канадському місті Торонто статтю Соснового

про Голодомор буде перекладено англійською мовою і включено до збірки *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* (Sosnoviy, 1953: 222–225).

З часом кількісні показники жертв Голодомору, встановлені Сосновим, та взяті за основу представниками української діаспори, будуть активно експлуатувались науковцями і політиками наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст., й стануть майже канонічними. Не менш уживаним як в літературі, так і у виступах політиків став щоденний, щогодинний та щохвилинний розрахунок жертв голодомору. При цьому цифру «17 за хвилину» (на відміну від запропонованого Сосновим на перше півріччя 1933 р. – Авт.) часто множать на обидва роки Голодомору, виводячи досить велику величину сукупних демографічних втрат. Така позиція знайшла як своїх прихильників, так і опонентів, котрі досліджуючи Голодомор, намагаються відділити історію від політики.

Таким чином, демографічно-статистичне дослідження Степана Соснового присвячене Голодомору, слід вважати найгрунтовнішим аналізом тих подій, здійсненим у першій половині ХХ ст. Сосновому, за допомогою формули складних відсотків, вдалося встановити гіпотетичний приріст населення між 1933 та 1939 роками. Саме він і став визначальним у вираховуванні приблизної кількості померлих внаслідок Голодомору, влаштованого кремлівським керівництвом. У цій статті Сосновий першим довів штучність Голодомору, вважаючи його терористичним актом, що у наш час співзвучне з терміном – геноцид.

Четверту статтю голови економіко-статистичного відділу ХОЗУ під назвою «Відрізки від садиб і зселення з хуторів» вийшла 8 листопада 1942 р. у щотижневому номері «Нової України» (Сосновий, 1942e: 3). У своїй четвертій публікації автор торкався селянських проблем які виникли вже після Голодомору. При цьому, зауважує харківський агроном-економіст, завершивши колективізацію, радянське керівництво вдалося до невеликої лібералізації. Селянам було дозволено тримати власну худобу, обробляти присадибні ділянки, отримувати зерно за трудовні. Як результат: у 1936–1938 рр. збільшилось постачання м'ясо-молочної продукції на внутрішній ринок. В окремих областях з'явилися зернові надлишки, які так само продавалися всередині УСРР/УРСР. Це призвело до здешевлення сільськогосподарської продукції (особливо на півдні України) у порівнянні цінами у державних крамницях. Закупівельно-споживчу собі вартісну різницю доповнювали обмеження обсягів продукції

для внутрішнього ринку. Та й диспропорцію між закупівельною і роздрібною ціною на продукцію сільського господарства, Сосновий називає державною спекуляцією. Ці кроки, в поєднанні зі штучним гальмуванням розвитку колгоспного скотарства, не дозволяли збільшувати зернову оплату трудовнів. Що, своєю чергою, унеможливило створення селянами серйозної конкуренції державі в процесі постачання товарів та визначення розміру цін. Це досяглося шляхом зменшення оплати за трудовні та призвело до вилучення зерна у колгоспників коштом обов'язкового хлібоздавання, натуроплати послуг МТС, та так званім «добровільним» продажем хліба кооперації. В цих умовах «Питома вага колхозного хліба проданого кооперації в 1938 році зросла до 7,3% від усієї гуртової продукції зернових проти 3,3% в 1935 році», – зазначив Сосновий (Сосновий, 1942e: 3).

Тепер селяни вже не могли продавати товарні надлишки. Бажану приватну ініціативу замінила радянська кооперація й «соціалістичне скотарство», які функціонували в умовах подвійних стандартів. Згідно з партійними директивами кожен селянин повинен був мати у своєму господарстві корову. Водночас партійні чиновники створювали умови, за якими селянам тримати власних корів було не вигідно. З цією метою радянський уряд 27 травня 1939 року ухвалив постанову «Про заходи охорони громадських земель колхозів від розбазарювання». Згаданий державний циркуляр вводив заборону на користування випасами, отавою та непридатними землями. Тому тримати власну худобу колгоспникам стало доволі складно. «Отже багато худоби відразу потрапило за безцінь на колхозні товарні ферми. Одночасно в 1939–1940 роках колхозники почали масово збувати худобу. Зменшення загальної кількості великої рогатої худоби на Україні на 1 січня 1940 року порівняно з попереднім роком значно збільшилось», – підкреслює Сосновий (Сосновий, 1942e: 3).

Складовою контролю за селянським добробутом у друг. пол. 1930-х років в Україні і був процес зменшення селянських садиб через відрізки. Адже, як писав харківський агроном-економіст «...запроваджуючи відрізки, так званих лишків селянських садиб, большевики сподівалися досягти й іншої мети: скоротити харчові ресурси селян, поставити колхозника у ще більшу залежність від колхоза, примусити його це більше працювати в колхозі і обмежити його участь у ринковій торгівлі» (Сосновий, 1942e: 3).

Зменшення площ присадибних ділянок звужувало можливість для сімейного господарювання й робило біднішими селян та службовців шляхом збільшення податку з обігу. Це було другою метою вищезазначеної постанови. Держава не отримала очікуваної користі від таких кроків, а от шкоди населенню завдала чимало. Якщо припустити, що розмір відрізків по всіх областях Радянської України був приблизно однаковий, то, на думку Соснового, в межах усієї республіки ця цифра сягала «...мало не 147 тис. га, крім площ відрізаних від садиб робітників і службовців» (Сосновий, 1942e: 3). Лише сьома частина була засаджена плодовими деревами, тимчасом як сама система відрізків призвела до нищення 20 тис. га фруктових дерев в межах України.

Кульмінацією суспільних пертурбацій на селі наприкінці 1930-х рр. стала практика зселення з хуторів. Мета таких кроків, полягала у бажанні забезпечити кращий нагляд за колгоспниками. Це сприяло знелюдненню і так сплюндрованій Голодомором української землі, а запровадження відповідного закону «...зруйнувало дуже багато поодиноких садиб (хуторів) а також цілі селища з 15–20 і навіть 30 селянських дворів», – наголошує Сосновий (Сосновий, 1942e: 3). Штучне внутрішнє переселення мешканців сіл призвело до того, що «...не один десяток тисяч українських селян в наслідок здійснення цього злісного закону змушений був вирубувати свої садки, руйнувати будівлі і, перенісши їх на нові місця, замість просторих світлих жител, будувати якісь невеличкі тісні халупки, що більше нагадували курники, ніж людські оселі», – писав автор статті (Сосновий, 1942e: 3).

Передостання, п'ята стаття Соснового, з'явиться у щотижневому випуску «Нової України» – 29 листопада 1942 р. Її промовиста назва: «Советські МТС – знаряддя закріпачення селянства», стосувалася критики агротехнічного обслуговування сільського господарства наприкінці 1920-х – 1930-х рр. (Сосновий, 1942f: 3).

У цій статті, Сосновий розкрив сутність технічного прогресу по-радянськи, в якому машини формально мали б полегшити селянську працю, але фактично «...перетворили сільсько-господарські машини на знаряддя жажливої експлуатації і обернення селян у рабів» (Сосновий, 1942f: 3).

Як відомо, в Україні діяли кооперативні і державні МТС. Їх масовому заснуванню сприяла постановка Ради праці та оборони СРСР «Про організацію МТС» від 5 червня 1929 р. МТС створювалися переважно в районах «масового колгоспного руху», а координацією їхньої організаційно-виробничої діяльності переймалося акціонерне товари-

ство – «Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій. У січні 1933 р., згідно з вимогами січневого (1933) об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б), при МТС були започатковані політвідділи, які забезпечували «партійне око і контроль» в усіх галузях роботи і життя МТС, колгоспів і радгоспів.

Господарські відносини між МТС та колгоспно-радгоспною системою відбувалися на засадах господарської угоди. 1932 р. в Україні діяло 592 МТС з 25,6 тис. тракторів, які обслуговували 77% колгоспного масиву орних земель», – зазначає В. Марочко (Марочко, 2009: 565).

Машинно-тракторні станції являли собою незалежні від колгоспів сільгоспспідприємства, які надавали послуги технічного і логістичного характеру. І якщо спочатку плата за їх роботу була відносно помірною, вже наприкінці колективізації вона почала стрімко зростати. «...за свідченням працівників МТС, ціни на збирання 1 га зернових комбайнами призначались МТС у такому розмірі: що вони в 3–4 рази перевищували фактичну вартість роботи комбайнами» (Сосновий, 1942f: 3).

Селяни, що не мали власних технічних засобів, потрапили в залежність від послуг МТС, головне завдання яких як пише Сосновий «...було покріпачити селян» (Сосновий, 1942f: 3). При цьому радянська влада заборонила колгоспам мати власні технічні засоби, та збирати хліб не простими машинами, а обов'язково комбайнами. Це перетворило МТС на аграрно-технічного монополіста.

В завершенні статті Сосновий наводить приклад організації МТС у селі Баштанка на Одещині восени 1928 року. Навіть тоді, відчуваючи обман, селяни обурювалися діями влади. Розуміючи чим це для них може обернутися вони говорили: «Заберуть майно, а потім палками будуть гнати на роботу», «Селянство буде позбавлене права розпоряджатись хлібом, а одержуватиме лише пайку, яку йому призначать» (Сосновий, 1942f: 3).

Шоста й остання стаття Соснового побачила світ на сторінках «Нової України» після довгої перерви – 24 січня 1943 року. Її фабула була логічним продовженням попередньої теми, тому Сосновий назвав її «Створення великого механізованого господарства та якою ціною воно відбулося» (Сосновий, 1943a: 3).

У перших рядках Степан Миколайович розкрив фінансову сутність колективізації. Вона, на його думку, мала посилити індустріалізацію шляхом перерозподілу народного прибутку та спрямування фінансових потоків від реалізації сільгосппродукції для побудови воєнної промисловості. В той самий час, запроваджувана колгоспна система була ідеальною моделлю для

отримання зиску з 27 тис. колгоспів. Витискати ресурси з колгоспів було легше ніж 5 мільйонів одноосібних селянських господарств, які саботували рішення влади (Сосновий, 1943а: 3).

При цьому, вкотре зазначає Сосновий: «Шляхом небаченого терору та фізичного знищення мільйонів українського селянства одноосібне дрібне господарство на Україні було ліквідовано і замість нього утворено великі колективні підприємства, що полегшували большевикам грабування селянства» (Сосновий, 1943а: 3).

Оцінюючи потенційні можливості одного колгоспу, за даними річних звітів станом на 1939 рік, Сосновий підкреслював, що: «...пересічний розмір площі всієї землі становив 1297 га, орної землі на одне колгоспне господарство припадало – 892 га, засівів – 778 га. Кількість дворів у колхозі (на Україні пересічно) – 142 та кількість працездатних членів колхозу – 270» (Сосновий, 1943а: 3).

Однак, за відсутності тягової сили (знищеної більшовиками наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.) ефективного господарювання було неможливим. Тому радянське керівництво й намагалось забезпечити село машино-тракторним парком, кількісні показники якого з кожним роком збільшувались і на 1938–1939 рр. рівень забезпечення колгоспів механічним тяглом досяг 38–40% (Сосновий, 1943а: 3).

Натомість колгоспи були не в змозі самостійно розв'язувати цю проблему. Адже більшість машин, а також причіпного знаряддя (плугів, сівалок, культиваторів та ін.) зосереджувались у МТС, які (як зазначалося вище) володіли монополією правом щодо надання відповідних послуг. Узагальнюючи власні думки Сосновий приходить до висновку, що створення колективної системи праці на селі та домінування великого механізованого господарства далось надзвичайно дорогою ціною. «Замість 5,1 мільйона одноосібних селянських господарств, на Україні було створено 27 тисяч порівняно великих господарських одиниць, хоч для цього большевикам довелося знищити більшу половину селянських засобів виробництва й заморити голодною смертю близько 5 мільйонів українських селян.

Замість примітивної техніки селянського господарства, що базувалась на конях та волах і простих засобах виробництва, большевики створили тракторизоване сільське господарство з широким застосуванням складних сільськогосподарських машин. Але ці трактори і машини перебуваючи в руках держави (МТС), були засобом небаченого визиску селянства.

Прагнення ж большевиків підвищити продуктивність сільського господарства за допомо-

гою МТС не здійснилась» (Сосновий, 1943а: 3). Такі висновки непрямо підтверджують й інші джерела. Так у 1932 р. після поїздки Дніпропетровщиною «всеукраїнський староста» Григорій Петровський розповідав, що «комбайни заповідного заводу «Комунар» через конструктивні недоробки залишають в полі не менше 15% врожаю» (Кульчицький, 1999: 171).

Як бачимо, Степан Сосновий у своїх статтях продемонстрував своє бачення не тільки політики колективізації і Голодомору, а й завершальної фази одержавлення аграрного сектору економіки в УСРР/УРСР у роки другої і третьої п'ятирічок. Звичайно пророблена ним робота не є, в сучасному розумінні, комплексним дослідженням. Адже автор викривальних статей жодним чином не згадав працю колгоспників «за палички», відсутність у селян паспортів, про їх неможливість виїхати за межі села чи покинути територію УСРР, режим «чорних дошок», депортацій тощо.

Цифрову основу дослідження Степана Соснового склали матеріали відкритих, а відповідно і процenzурованих статистичних першоджерел, які є доволі суб'єктивними. Однак саме це на, нашу думку, і складає особливий, доступний читачеві, науково-публіцистичний стиль де сухі цифри були поєднані з власною оцінкою подій, свідком яких був науковець. Степан Миколайович не з чуток знав що відбувалося на селі, адже навесні 1932 року був змушений змінити викладацький фах, на професію агронома. Тому колективізацію та Голодомор автор статей оцінював як колишній селянин, агроном, і вже потім як вчений. Саме це робить його дослідження максимально логічним, об'єктивним і зрозумілим.

Статі Соснового, надруковані в газеті «Нова Україна» у 1942–1943 рр., є втіленням авторської наукової концепції. Її умовно можна поділити на три сегменти: колективізація сільського господарства, Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, завершальна фаза процесу одержавлення аграрного сектору економіки України у другій половині 1930 – на початку 1940-х років.

Слід наголосити, що концепція Голодомору, розроблена Степаном Миколайовичем Сосновим є авторською. Визнаючи свою провину перед радянською владою, під час допиту Сосновий заявив: «...цифры были взяты из материалов. Я встал на путь клеветы на колхозный строй и руководство партии и правительства, цифры были составлены мною».

Беручи усю провину за скоєне на себе, арештант наголошував: «Материалы я подавал. Статьи писал я по своей собственной инициативе.

Я не собирався пропагандировать. Я писал статьи, это было мое внутренне убеждение» (АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 108 зв.).

Поєднуючи факт зізнання та вказані ним статистичні джерела, ми категорично відкидаємо прояв так званого «німецького сліду». Адже аналіз архівних документів ДАХО вказує на те, що німців мало цікавила тема українського голоду, хоча на шпальтах «Нової України» їй приділялось досить багато уваги. В будь-якому випадку, уважне прочитання публікацій Соснового, виключає використання «секретної статистики», яку могли йому надати німецькі спецслужби.

Таким чином, Степан Сосновий став першим дослідником який довів штучність Голодомору, здійснивши обрахування його імовірних жертв. Науковий внесок Соснового в аналізі цих подій полягає і в розкритті ключових засад причинно-наслідкового зв'язку між колективізацією й Голодомором в Україні.

Між тим Сосновий не обмежився висвітленням подій 1928–1933 рр. Він прослідкував подальші кроки більшовиків, які були логічним продовженням колективізації в УСРР/УРСР. Тому його статті, надруковані в газеті «Нова Україна», хронологічно охоплюють майже тринадцятирічний період з 1928 по 1941 рр. Газетні публікації Степана Соснового були проявом антирадянських настроїв і водночас помстою за зламане життя та репресії проти членів його родини. Їх поява на сторінках «Нової України», конкретизувала і доповнювала зміст відповідних діаграм, продемонстрованих окупаційною владою під час виставки «Україна у ярмі большевизму», яка відбулася у Харкові 1 листопада 1942 р. Водночас, статті присвячені Голодомору, компенсували відсутність стенда, який за своїм змістом мав би завершувати експозицію присвячену колективізації. Загалом, статті харківського агронома-економіста стали яскравим втіленням антирадянської пропаганди, до якої в умовах декомунізації 1941–1943 рр. долучалися вчені, журналісти, а також представники націонал-патріотичного табору Харкова.

Де-факто, Степан Сосновий був фундатором кліометричного методу аналізу Голодомору 1932–1933 рр., цифрові показники якого в подальші роки стануть науково-теоретичним підґрунтям уточнення та спростування загальних демографічних втрат України за часів колективізації.

Варто підкреслити, що у деяких твердженнях Соснового спостерігається певна амбівалентність. Голодомор він називає то процесом планомірного нищення українського селянства, то усього українського народу. Тобто, автор коливався між

уособленням Голодомору як акту геноциду чи соціоциду. Селян-колгоспників він називає то кріпаками то рабами. Непослідовність поглядів науковця проявилась і у визначенні ієрархії пріоритетних цілей при запровадженні колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Головною причиною таких дій Сосновий пояснює прагненням більшовиків змусити селян працювати у колгоспах, необхідністю втілити в життя постулати світової революції, бажанням підсилити індустріалізацію та створити воєнну промисловість. На нашу думку, такі історичні постулати є приводом для наукової дискусії у наш час.

Цілком закономірно, що Сосновий не міг знати усіх директив та складових радянської політики 1928–1933 рр. У своїх коротких статтях Степан Миколайович не мав можливості розкрити усього розмаїття цих страшних подій, оцінюючи лише найбільш яскраві епізоди, про які знав, розумів та вважав їх пріоритетними. Як дослідник, він практично не використав будь-яких архівних матеріалів, хоча відомо що під час окупації директор харківського архіву Овсій Одрин надавав їх організаторам антибільшовицької виставки. Його статті вирізняє простота, доступність, які, в поєднанні з публіцистичним стилем викладу, роблять думку автора максимально зрозумілою читачеві. Треба віддати належне сміливості цієї людини. Адже попри не публічність під час окупації Харкова, Сосновий усі свої газетні публікації підписав власним іменем, свідомо уникаючи використання яскравих псевдонімів або криптонімів. На відміну від молодшого брата Тимофія, він не емігрував за кордон. Проживаючи ж на теренах Ізмаїльської області, не змінив своє прізвище. Такі кроки дорого коштували Сосновому. Як відомо, 20 лютого 1950 р. його буде заарештовано співробітниками УМДБ УРСР. В ході слідства вчений визнає свою провину. Втім, перебуваючи в ув'язненні, Степан Миколайович відмовився від попередніх свідчень, які були отримані шляхом залякування та застосування тортур. Отримавши 25 років сталінських таборів, Сосновий, після відбуття шестирічного терміну, був амністований. Після повернення з місця заслання, Степан Миколайович порине у сімейні справи, відмовившись від будь-яких форм антирадянської боротьби.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити що цінність досліджень Степана Соснового полягає ще і в тому, що він розкрив мотиваційні чинники радянського керівництва в ході здійснення колективізації та передумов для Голодомору 1932–1933 рр. На переконання вченого, більшовицька політика в цьому питанні склада-

лася з двох сегментів: політичного і економічного. При цьому політичний чинник Сосновий вважав визначальним, адже саме він втілював прагнення більшовиків здійснити світову революцію та створити надпотужний ВПК.

Економічні мотиви, на думку харківського агронома-економіста, полягали в прагненні коштом села отримати кошти для індустріалізації, підпорядкувавши селянство державі, за умови його цілковитої покірності сталінському режиму. Степан Миколайович вважав, що навіть в другій половині 1930-х років ця політика залишалася майже незмінною. Селяни були закріпачені в колгоспах і позбавлені майнових прав. При цьому самі колгоспи стали залежними від послуг МТС, були затиснуті в податково-цінових лещатах, а селяни-колгоспники залишались суттєво обмежені в царині торгівлі і споживання. Це робило їх покірною сірою масою – антропологічним ресурсом командно-адміністративної системи СРСР, що в ті роки перебувала у стадії формування.

Узагальнююче резюме, яке відображають аргументи наукової концепції Соснового – це негативні наслідки так званої «аграрної револю-

ції на селі». На його думку, промисловий прогрес в СРСР у 1930-ті роки відбувався коштом руйнації традиційного устрою селянського життя. Тому мільйони постраждалих від колективізації та жертви Голодомору, вчений вважав надмірно високою ціною, яку заплатив український народ за грандіозний соціалістичний експеримент ініційований Кремлем.

Наукова концепція розроблена Сосновим, де-факто є ранньою апологетикою неупередженого дослідження вищезазначених подій. На її основі більш ґрунтовне вивчення цих історичних явищ будуть здійснювати наступні покоління вітчизняних та зарубіжних вчених.

Таким чином, науковий внесок Степана Соснового полягає у створенні фундаментального ідеологічного та економічно-статистичного алгоритму, який є одним з наріжних каменів ранньомодерної історичної парадигми об'єктивної оцінки подій колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. А її інформаційно-статистична складова, у другій пол. ХХ – на поч. ХХІ ст., значною мірою буде сприяти визначенню Голодомору, як акту планомірного геноциду українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Одеського обласного управління Служби безпеки України (АООУСБУ) Спр. 022649. 145 арк.
2. Гак Анатоль. Наш простір. *Нова Україна*. 1942. 7 берез. С. 3.
3. Карпо А. З чого більшовики почали, тим і закінчили. *Нова Україна*. 1942. 22 січ. С. 3.
4. Кульчицький Станіслав. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). *Україна крізь віки: у 15 т.* Т. 11. К. : Альтернативи, 1999. 335 с.
5. Марочко Василь. Голодомор 1932–1933 років в УСРР. *Енциклопедія історії України: [в 10 т.]* Т. 2: Г-Д. К. : В-во «Наукова думка», 2004. С. 145–146.
6. Марочко Василь. Машинно-тракторні станції (МТС). *Енциклопедія історії України: [в 10 т.]* Т. 4: Ла-Мі. К. : В-во «Наукова думка», 2009. С. 565.
7. Москаленко В. Ліквідація колхозів і новий земельний лад на селі. *Нова Україна*. 1942. 16 квіт. С. 2.
8. Салтан Олександр. Історична цінність дослідження агронома-економіста С. Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети «Нова Україна». *Міждисциплінарний часопис «Студії Голодомору Holodomor Studies»*. 2018. № 1. Режим доступу: <https://www.holodomorstudies.com/research6.html>.
9. Сергійчук Володимир. Оцінка людських втрат УСРР від голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 жовт. 2016 р. Київ, 2017. С. 15–25.
10. Сobotковський О. Мої думки. *Нова Україна*. 1942. 20 берез. С. 4.
11. Сосновий Степан. Що дали большевики українському селянству. Знищення худоби та засобів виробництва – основи селянської незалежності. *Нова Україна*. 1942. 13 верес. С. 2.
12. Сосновий Степан. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. *Нова Україна*. 1942. 20 верес. С. 3.
13. Сосновий Степан. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. (Закінчення статті про голод 1932–1933 років). *Нова Україна*. 1942. 27 верес. С. 3.
14. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 3.
15. Сосновий Степан. Що дали большевики українському селянству. Відрізки від садиб і зселення з хуторів. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 3.
16. Сосновий Степан. Що дали большевики українському селянству. Советські МТС – знаряддя закріпачення селянства. *Нова Україна*. 1942. 29 листоп. С. 3.
17. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Ніжинські вісті*. 1942. 5 груд. С. 2.
18. Сосновий Степан. Запам'ятаймо ці страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках). *Голос*. 1942. 20 груд. С. 3.
19. Сосновий Степан. Що дали большевики українському селянству. Створення великого механізованого господарства та якою ціною воно відбулося. *Нова Україна*. 1943. 24 січ. С. 3.

20. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Миргородські вісті*. 1943. 3 черв. С. 3.
21. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Українські вісті*. 1950. 2 лют. С. 3.
22. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Українські вісті*. 1950. 5 лют. С. 3.
23. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні 1932–1933. Новий Ульм. 1950. С. 50.
24. Sosnovy S. «The Truth about the Famine» in Semen Pidhainy, ed., *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, vol. 1 (Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror: Toronto, 1953): pp. 222–225.
25. С. С. Харків – українське місто. *Нова Україна*. 1943. 25 берез. С. 4.
26. Сухорєбрий М. Голгофа українського народу. *Нова Україна*. 1942. 3 берез. С. 3.
27. Царинник Всеволод. Україна і большевики. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 1.
28. Чепіга І. «Зруйновані села». *Нова Україна*. 1942. 30 січ. С. 4.

REFERENCES

1. AOOUSBU (Arkhiv Odes'koho oblasnoho upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy) – AOOUSBU [Archive of the Odessa regional department of the Security Service of Ukraine]. Spr. 022649. 135 ark. [in Ukrainian].
2. Hak, Anatol. Nash prostir [Our space] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 7 berezen, S. 3. [in Ukrainian].
3. Karpo, A. Z choho bilshovyky pochaly, tym i zakinchyly [Where the Bolsheviks began, they ended] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 22 sichen, S. 3. [in Ukrainian].
4. Kulchyt'skyi, Stanislav (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)* [Ukraine between the two wars (1921–1939)]. *Ukraina kriz viky: u 15 t., (Vols. 11), K. : Alternatyvy*. [in Ukrainian].
5. Marochko, Vasyi (2004). *Holodomor 1932–1933 rokiv v USSR* [The Holodomor of 1932–1933 in the USSR]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, (Vols. 2), K. : Naukova dumka*. [in Ukrainian].
6. Marochko, Vasyi (2009). *Mashynno-traktorni stantsii (MTS)* [Machine and tractor stations (MTS)]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, (Vols. 4), K. : Naukova dumka*. [in Ukrainian].
7. Moskalenko, V. Likvidatsiia kolkhoziv i novyi zemelnyi lad na seli [Liquidation of collective farms and a new land system in the countryside.] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 16 kviten, S. 2. [in Ukrainian].
8. Saltan, Oleksandr (2018). Istorychna tsinnist doslidzhennia ahronoma-ekonomista S. Sosnovoho u vysvitleni podii Holodomoru na shpaltakh hazety «Nova Ukraina» [The historical value of the study of agronomist-economist S. Sosnovy in the coverage of the Holodomor on the pages of the newspaper «New Ukraine»]. *Mizhdystyplinarnyi chasopys «Studii Holodomoru Holodomor Studies» – Interdisciplinary Journal of Holodomor Studies*. V. 1. Retrieved from <https://www.holodomorstudies.com/research6.html> [in Ukrainian].
9. Serhiichuk Volodymyr (2016). Otsinka liudskykh vtrat USSR vid holodomoru 1932–1933 rokiv za dokumentamy ukrainskykh arkhiviv [Assessment of human losses of the USSR from the famine of 1932–1933 based on documents from Ukrainian archives]. *Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukrainskoi natsii : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 4 zhovt. 2016 r. Kyiv, 2017. S. 15–25*. [in Ukrainian].
10. Sobotkovskiy O. Moi dumky [My thoughts] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 20 berezen, S. 4. [in Ukrainian].
11. Sosnovyi Stepan. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Znyshchennia khudoby ta zasobiv vyrobnytstva – osnovy selianskoi nezalezhnosti [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Destruction of livestock and means of production – the basis of peasant independence] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 13 veresen, S. 3. [in Ukrainian].
12. Sosnovyi Stepan. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Orhanizatsiia holodu, yak zasobu teroryzuvaty selianstvo ta prymusyty yoho pratsiuvaty v kolkhozakh [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Organizing famine as a means of terrorizing the peasantry and forcing it to work on collective farms] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 20 veresen, S. 3. [in Ukrainian].
13. Sosnovyi Stepan. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Orhanizatsiia holodu, yak zasobu teroryzuvaty selianstvo ta prymusyty yoho pratsiuvaty v kolkhozakh. (Zakinchennia statti pro holod 1932–1933 rokiv) [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Organizing famine as a means of terrorizing the peasantry and forcing it to work on collective farms. (End of article on the famine of 1932–1933)] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 27 veresen, S. 3. [in Ukrainian].
14. Sosnovyi Stepan. Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 rokakh [The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 8 lystopad, S. 3. [in Ukrainian].
15. Sosnovyi Stepan. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Vidrizky vid sadyb i zselennia z khutoriv [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Segments of estates and settlements from farms] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 8 lystopad, S. 3. [in Ukrainian].
16. Sosnovyi Stepan. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Sovietski MTS – znariaddia zakripachennia selianstva [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Soviet MTS – a tool for strengthening the peasantry] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 29 lystop. S. 3. [in Ukrainian].
17. Sosnovyi Stepan. Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 rokakh [The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933] (1942). *Nizhynski visti – Nizhyn News*, 5 hruden, S. 3. [in Ukrainian].
18. Sosnovyi Stepan. Zapamiataimo tsi strashni tsyfyry (Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 rokakh) [Let us remember these terrible figures (The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933)] (1942). *Holos – Voice*, 20 hruden, S. 3. [in Ukrainian].
19. Sosnovyi Stepan. Shcho daly bolshevyky ukrainskomu selianstvu. Stvorennia velykoho mekhanizovanoho hospodarstva ta yakoiu tsinioiu vono vidbulosia [What the Bolsheviks gave to the Ukrainian peasantry. Creation of a large mechanized economy and at what cost it took place] (1943). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 24 sichen, S. 3. [in Ukrainian].

20. Sosnovyi Stepan. Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 rokakh [The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933] (1943). *Myrhorodski visti – Myrhorod news*, 3 cherven, S. 3. [in Ukrainian].
21. Sosnovyi Stepan. Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 pp. [The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933 pp.] (1950). *Ukrainski visti – Ukrainian news*, 2 liutyi, S. 3. [in Ukrainian].
22. Sosnovyi Stepan. Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 pp. [The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933 pp.] (1950). *Ukrainski visti – Ukrainian news*, 5 liutyi, S. 3. [in Ukrainian].
23. Sosnovyi Stepan. Pravda pro holod na Ukraini 1932–1933 [The truth about the famine in Ukraine 1932–1933] (1950). Novyi Ulm. [in Ukrainian].
24. Sosnovy S. «The Truth about the Famine» in Semen Pidhainy, ed., *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, vol. 1 (Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror: Toronto, 1953): pp. 222–225.
25. S.S. Kharkiv – ukrainske misto [Kharkiv is a Ukrainian city] (1943). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 25 berezen, S. 4. [in Ukrainian].
26. Sukhorebryi M. Holhofa ukrainskoho narodu [Golgotha of the Ukrainian people] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 3 berezen, S. 3. [in Ukrainian].
27. Tsarynnyk, V. Ukraina i bolshevyky [Ukraine and the Bolsheviks] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 8 lystopad, S. 1. [in Ukrainian].
28. Chepiha, I. «Zruinovani sela» [Destroyed villages] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 30 sichen, S. 4. [in Ukrainian].